

ЕНИСЕЙ БИТИГЛАРИ

Енисей битиглари Урхун битигларидан илгари фанга маълум бўлган эди. Бу ёдгорликлар Енисей дарёси бўйларидан топилгани учун Енисей битиглари деб ном олган.

Бу битиглар ҳам худди Урхун битиглари каби имтиёзли табақага мансуб кишиларнинг қабртошларига ўрнатилган. Битигтошда ўша шахснинг ҳаётига оид энг муҳим маълумотлар — унинг жангларда қандай қаҳрамонлик кўрсатганлиги, қайси душманларга қарши курашганлиги бадий лавҳаларда баён этилади.

Вафот этган шахснинг ўз яқинларига — қариндош-уруғларига, ўғилларига қилган мурожаатида эса ватани душмандан ҳимоя қилиш кераклиги алоҳида уқтирилади. Ўз ватанидан, яқинларидан айрилган одамнинг изтироб билан айтган гаплари китобхошни тўлқинлантирмасдан қолмайди.

Енисей битиглари ҳозирги Тува АССР ва Хакасия АССР территориясидан топилган. Бу битиглар турли шаклдаги — юмалоқ, тўғри бурчакли гранит тошларга битилган. Айримлари қояларга, металлларга, олтин ва кумуш идишларга ёзилган.

Хакасиядан топилган дастлабки Енисей битиглари Д. Г. Мессершмидт номи билан боғлиқ. У 1720-1727 йилларда Сибирга келганда бир неча битигтошларни топган эди. Енисей битиглари 1877 йилдан бери Минусинск,

Қизил, Абакан, Красноярск музейларида сақланади. Ҳозиргача ҳаммаси бўлиб 250 га яқин битигтошлар топилган.

ЕНИСЕЙ БИТИГЛАРИ

ЭЛЕТМИШ БИЛГА ХОҚОН ЕДНОМАСИ

Тангридан бўлган, эл этган Билга хоқон, эл Билга хотун хоқон деб ном олиб ва хотун деган ном билан аталдилар. Утуканнинг чеккасида, Тез дарёсининг юқори оқишида ўз қароргоҳини ўрнатди. Йўлбарс йилида ва илон йилида бу ерда ёзни ўтказдим. Аждар йилида Утуканнинг ўртасида Сунгуз башқан муқаддас тепалигининг фарбида ёзни ўтказдим. Қароргоҳни шу ерда ўрнатдим, тошни ҳам шу ерда тўқитдим. Минг йиллик, туман кунлик ёзувимни ва белгимни бу ерда ёзиб, тошга ўйдирдим, қалин тошга ёздирдим. Юқорида кўк осмон ёрлақгани учун, остда қўнғир ер тарбиялагани учун элимни ва давлатимни вужудга келтирдим. Шарқда — кунчиқардаги халқ, ғарбда — ой ботардаги халқ, тўрт тарафдаги халқ менга куч берар, душманам эса ўзи эгаллаган жойни қўлдан берди. Саккиз дарё оралиғида менинг ерим ва йилқим бор. Саккиз дарё — Селенга, Урхун, Тўла мени хурсанд қилади. Қарға ва Бурға дарёси бўйларида, икки дарё оралиғида мен ўзим ўрнашяпман.

УЮҚ ТАРЛАҚ ЕДНОМАСИ

Сиз — элимдан, маликаларимдан, ўғлонларимдан,
халқимдан,

Сизлардан олтмиш ёшимда айрилдим.

Отим Эл Туған тутуқ. Мен тангри давлатимнинг элчиси эдим, олти боғ халқига бек эдим.

УЮҚ ТУРАН ЕДНОМАСИ

Уйдаги хотинларим, сиздан, ўғлим, айрилиб, сизларнинг ҳаммангизни йўқотиб, айрилдим.

Қариндош-уруғларимни йўқотиб, улардан айрилдим. Олтинлик эликта камаримни белимга боғладим.

Тангрили давлатимдан қониқмадим.
Сизларни йўқотдим.
Мен Учун Кулуг Тиригман.
Тангрили давлатимдан четдаман.
Олтмиш уч ёшимда сизлардан айрилдим.
Менга қарайдиган Агук Қатун еримдан айрилдим.
Тангрили давлатимдан, ўғилларимдан, қизларимдан,
олти минг йилқимдан айрилдим.
Хоқонимнинг тулпори, қора халқи, машҳур
қаҳрамонларим,
сизлардан, йигитларимдан, ўғлонларим, куёвларим,
қудаларим,
қиз — келинларим, айрилдим.

ЭЛЕГЕШДАН ТОПИЛГАН ЁДНОМА

Уйдаги хотинларим, маликаларим,
Сизларни йўқотиб,
Ўзимнинг ўғилларим,
Сизлардан жудо бўлдим.
Мен юзта қаҳрамон жангчининг кучига эга
бўлганим учун,
Душманнинг юзта жангчиси билан дарё бўйида
урушганим учун,
Сизлардан айрилдим.
Кўк осмондаги қуёш ва ойни ёрита олмадим,
Ватанимни йўқотиб, сизлардан айрилдим.
Хоқонимни, давлатимни, сизларни йўқотиб,
Сизларга эгалик қила олмадим...
Хоқонимни, давлатимни йўқотиб,
Сизлардан айрилдим.
Давлатнинг чиройли қизил байроғини
Мен белимдаги олтин камаримга боғладим.
Машҳур Тук Буғу байроғи остида,
Унинг ихтиёри билан, отаси бекнинг шон-шавкати учун,
Мен жангчи бўлдим.
Қора халқим, маҳкам бўлинг,
Давлати, қонун-қоидаларини қўлдан берманг,
Йўқотманг сиз давлатимни, хоқонимни.
Давлатим ҳаётида, жанглар пайтида,
Йигитларимдан қаҳрамонлар топилмади.
Жангда ҳаммаси бўлиб биз саккиз киши эдик.
Жанубга қўшин тортиб, ўлиб-йитиб,
Йўлбарс йилида қаҳрамонлик кўрсатдим.
Тўрт оёқли йилқим, саккиз оёқли молим бор эди,

Ҳеч ғам-ташвишим йўқ эди.
Ғам, ташвиш менга тез келди,
Кучдан қолдим.
Ғам чекканимда сизлар билан учрашгим келади.
Қариндош-уруғларимдан, кўзу қошларимдан (яъни энг
яқинларимдан),
Учар отларимдан айрилиб,
Қора халқимни йўқотдим, йўқолиб кетдим мен.

БЕГРА ЕДНОМАСИ

Мен Тур—апаман,
Сарой хизматчисиман,
Ун беш ёшимда хитойлар тарбиясига олди.
Маликаларим, хонзодаларимдан ғам билан айрилдим,
Кун ва Ойни ёрита олмадим-а.
Уч ўғлонимдан айрилдим,
Йўқотиб, уларга эгалик қила олмадим-а.
Бардам бўл!
Саккиз оёқли молим бор,
Мен отимда саёҳат қилдим,
Кейин уларни йўқотиб эга бўлолмадим.
Мен азобдаман,
Еримни йўқотиб, сувимдан айрилдим,
Ғамдан сизни йўқотиб,
Халқимга, қуёшимга, авлодимга эгалик қилолмадим,
Улардан айрилиб қолдим.
Давлатимга, хоқонимга боқмадим. .
Ёшим олтмиш етти.
Мангу тош ўрнатдим.
Мен ҳамма учун йўқман.
Сонсиз дўстларимдан, сизлардан,
Қалби кенг дўстларимдан айрилдим.
Ун беш ёшимда Табғач хоқонига бордим,
Йигитлик шарафим учун бордим,
Олтин, кумушни, қимматбаҳо матоларни
Хитой элининг одамларига олиб бордим-а.
Етти бўрини ўлдирдим,
Йўлбарс ва кийикларни ўлдирмадим.

ЧАКУЛ ЕДНОМАСИ

Авлодларим, сизлардан айрилдим.
Оҳ, уйдаги хонзодаларимдан айрилдим.

Саккиз ўғлимдан айрилдим-эй.
Хоқоним, элим хизматида бўлдим,
Доно ҳукмдоримга хизмат қилдим,
Дўстларимга хизмат қилдим.
Бу мен учун шарафдир.
Хоқоним учун, Билга Чиқшан хоқонига хизмат қилдим,
Эй халқим,
Йигитлик шарафим учун давлатимга хизмат қилдим.
Таңрига хизмат қилдим.
Энди ажойиб дўстларимдан айрилдим.
Бу мангу тошимдир.
Мен аламли Чиксинман.

ОЗНАЧЕННАЯ ҚИШЛОҒИДАН ТОПИЛГАН ЕЗУВ

Маликалар, дўстларимдан айрилдим.
Алам чекиб душман орасига кирдим.
Куч Кул тутуқ, сиздан айрилдим.
Давлатим, хоқоним, сиздан айрилдим.
Мен ўттиз беш ёшимда қаҳрамон бўлдим.
Ал Инанчу давлатини — бил уни,
Хоқонингиз йўқларди,
Дўстларингиз, баҳодирлар, овозингиз қасамёд қилар.
Душманам кўп эди, сизлардан айрилдим.

АЧУР ҚИШЛОҒИДАГИ ЕДНОМА

Эл оғаси Инанчу билга марҳумлар аро,
Ўғли оти Куч, ўғлон туғилди.
Сизни отингиз Ури бек.
Элингиз учун қозониб, ўз аёлингизни йўқотиб,
Сиз айрилдингиз.
Шавкатли ўн етти ёшида шуҳрати ўлди.
Ердаги тамғали йилқи сонсиз эди.
Пули кўп эди қора сочидек.
Душманга етган қўшини етти
Минг ўғлон эди.
Юз эрининг юзи, бекларнинг назари, беклик қоши,
Олтмиш эр дўстларингиз, эллик эр яхши дўстларингиз,
Ўзингизнинг оға-инингиз, саккиз мис кўзгунгиз,
Ўнта қора кўзгунгиз,
Ўкинмадингиз, кўрмадингиз, бутламадингиз.
Сизнинг қаҳрамонона исмингиз Ури, элингиз Уз.

ОЛТИНҚУЛ БИРИНЧИ ЕДНОМАСИ

Ердаги бор нарсаларимга, шуҳратимга боқмадим,
Отувчи алп эдингиз, катта бой эдингиз,
Инили бўри учолмай, барс ажралолмай қолди.
Бу отимиз — Умай бекдир,
Биз меросхўр эрлармиз, ўзингни қийнамадинг.
Ўзингнинг отинг, ўзингнинг уч йигитингни олмадинг.
Ажралма одатларимдан, истакларимдан, халқимдан,
шон-шуҳратимдан

Йигитлик шарафим учун, ака-укаларим қудрати учун,
Мангу тошни тикиб борди.

Биз тўрт ука эдик,

Бизни ўлим ажратди, йўқотди.

Олтин ўрдак, ёш кийикни йўқот, йиғлат, қичқиртир.

Қудратидан барсим йўқолиб борди.

Ўн ой элтди онама-а,

Туғди элимга шуҳрат учун.

Мен яшадим.

Элим ўкинчига, қалин ёвига

Қаршилашиб, ҳалок бўлдим, йўқолдим.

Инингиз ўлиб, қатъиятсизликда

Ҳаётингизни барбод қилдингиз.

ОЛТИНҚУЛДАГИ ИККИНЧИ ЕДНОМА

Жасоратли халқни, кучли халқни ушлаб турибман.

Жанговар отим Эран Улуғ.

Жасоратли қаҳрамонман.

Қаҳрамон йигитларим, шарафли давлатим бор учун

Халқ ҳаяжонда юрмади.

Маликаларимдан, дўстларимдан, хотинларимдан
айрилиб бордим.

Мен ўғлимга, халқимга қарай олмадим.

Ўттиз саккиз ёшимда вафот этдим.

Ўн ой элтди онам, ўғил бўлиб туғилдим,

Қаҳрамон бўлиб улғайдим.

Элимда тўрт марта саёҳат қилдим.

Шавкатим учун Инанчу алплари орасида курашдим.

Шону шавкат бўлса, шундай бўлар экан.

Асинман. Олтин тўплашга бордим.

Шараф учун Тибет хоқонига элчи жўнатдим.

Ундан совға келтирдим.

УЙБАТ ЕДНОМАСИ

Қаҳрамонлик жасоратидан акамни йўқотиб,
Халқ ғам чекди. Қули таклиф қилди
Маросимни кучли учта акамга.
Бек эрлардайдир Сабик босар акамиз.
Жангда кўп халқнинг кучини билар эди.
Юқорида тангри ёрлақади.
Қора халқимга, уч ўғлимга эгалик қилолмадим.
Мен Тархон Сангунман,
Эл чур элида шуҳрат топдим.
Эл қаҳрамонлигим учун йиғлади. Биз йиғламаймиз...
Эга бўлолмадим элда қолган олти доно бек ўғлига.
Турк хонининг балбали учун безакни эл аро
тўққиз эр бирин-кетин эр ўғиллари
Қўйиб, сайлаб олди у шавкатли бегимга.
Тўққиз марта айланиб, отни тўхтатдим.
Ўттиз эрни бошлаб бориб, пистирмага дуч келдим.
Шунда уч акамдан айрилдим. Тачамдан айрилдим,
тўққиз бек эрдан айрилдим. Байроқдор эдим, ишончли
эдим.
Олти ёшимда отамдан айрилдим, англаб етмадим.
Уч акамдан айрилдим, онам, уч акамга мен шараф
отасиман.
Элимга, хоқонимга боқмадим.
Ўғлонимга, оға-инимга бошчилик қила олмадим.